

УДК 811.35 : 81'42

ББК 81.2 + 81.0

Б 69

Блипашаова М.Д.

Кандидат филологических наук, доцент кафедры адыгейской филологии Адыгейского государственного университета, e-mail: kunova8499@mail.ru

Шхалахова Р.А.

Кандидат филологических наук, доцент кафедры адыгейской филологии Адыгейского государственного университета, e-mail: hrimma@mail.ru

Место словообразования в трудах адыгских лингвистов

(Рецензирована)

Гущы1эгъэпсыным иупч1э ч1ып1эу бзэш1эныгъэм щиубытрэм еплъык1эу фыря1эхэр

Аннотация:

Рассматриваются взгляды ученых-адыговедов по вопросу о месте словообразования, исследуются его проблемы как раздела адыгейского языкознания. Анализируется специальная литература по теоретическим проблемам словообразования адыгейского языка и на ее основе рассматривается выражение лексического значения средствами словообразования, а также определяется место словообразования в структуре адыгейского языка. На примере трудов адыгейских лингвистов по данной проблеме анализируются и обобщаются проблемные вопросы отношения словообразования к морфологии и лексикологии. При помощи сопоставления и сравнения делается вывод о том, что в адыгейском языкознании до сих пор нет единого мнения о месте словообразования в грамматической системе адыгейского языка. Материалы и выводы исследования могут быть использованы при составлении учебных пособий по адыгейскому языку, и вносит определенный вклад в развитие адыгейского языкознания.

Ключевые слова:

Дериватология, именные основы, морфема, морфемика, морфемный анализ, морфология, мотивирующее слово, однокоренные слова, понятие, производное слово, словообразование, словообразовательный анализ, структура слова.

Blipashaova M.D.

Candidate of Philology, Associate Professor of the Adyghe Philology Department, Adyghe State University, e-mail: kunova8499@mail.ru

Shkhalakhova R.A.

Candidate of Philology, Associate Professor of the Adyghe Philology Department, Adyghe State University, e-mail: hrimma@mail.ru

The place of word formation in works of the Adyghe linguists

Gushchy1egjepsynym iupch1e ch1yp1eu bzesh1enygjem щиубытрэм еплъык1эу фыря1эхэр

Abstract:

The paper investigates views of Adyghe scientists on the place of word formation and its problems as the section of the Adyghe linguistics. Special literature on theoretical problems of word formation of the Adyghe language is analyzed and on its basis expression of a lexical meaning by means of word formation is considered, as well as the place of word formation in structure of the Adyghe language is defined. Works of the Adyghe linguists on this problem are used as an example to analyze and generalize problematic issues of the relation of word formation to morphology and lexicology. By means of comparison it is inferred that still there is no consensus in the Adyghe linguistics about the place of word formation in grammatical system of the Adyghe language. Materials and conclusions of research can be used in drawing up manuals on the Adyghe language. Also they make a certain contribution to development of the Adyghe linguistics.

Keywords:

Derivatology, name bases, a morpheme, morphemics, the morphemic analysis, morphology, the motivating word, one-rooted words, concept, the derivative word, word formation, the word-formation analysis, structure of the word.

Гушылэгъэпсыныр бзэм шъхьафэу кыыхэгъэщыгъэн фаемэ джы кызынэсыгъэми бзэшлэныгъэлэжъхэм зэдаштэн альэ-кIрэп. Зэнэкъокъур анахъэу зэхьылаагъэр шъошэгъэпсыным (гушылэзэхъокIыным) игъусэу гушылэгъэпсыныр морфологием кыштытыгъэн фаемэ ары.

Адыгабзэм игушылэгъэпсын шъхьафэу, хэхыгъэу шлэныгъэлэжъхэр кытегушылэхэрэп. Научнэ грамматикэу тилэхэм гушылэгъэпсыным ехьыллэгъэ Iофыгъохэр кыыхагъэщхэ нахь, чыплэ хэгъэушъхьафыкIыгъэ ащарагъэубытырэп [1: 258].

Адыгэ гушылэгъэпсыным ехьыллэгъэ Iофыгъохэр кызыщежъхэрэр Н.Ф.Яковлевырэ Д.А. Iашъхьэмафэмрэ яIофшIагъэхэр ары. «Грамматика адыгейского литературного языка» зыфилорэр научнэ IофшIагъэм илахъэу «Семантикэм» ыкIи инэмыкI чыплэхэм гушылэр зэрэзэхэт морфемэхэм авторхэр кышатегушылэх нылэп [2: 124].

Г.В.Рогавэрэ З.И.КIэращымырэ янаучнэ IофшIагъэу «Грамматика адыгейского языка» гушылэм иморфемэ зэхэтыкIи, бзэ гушылэхэм ягушылэгъэпсыкIи ащакIухьагъ, анахъэу аналэ зытырагъэтыгъэр глагол превербхэм якъэтхыхан ары [3: 114-135].

Проф. Г.В.Рогавэ итхыльэу «К вопросу о структуре именных слов и катего-

риях грамматических классов в адыгских (черкесских) языках» зыфилорэм ижърэ цIэ гушылэпкъхэр зэгъэпшэн-тарихь шIыкIэм тетэу кызырээзехифыгъэм кыыхкIэу хэхьыгъэ класснэ показательхэмрэ лъэпсэхэ-детерминантхэмрэ гушылэпкъ заулэмэ къахигъэщыгъэх. Ащ зэритхырэмкIэ, адыгэ лъэпсэ гушылэм гушылэпкъищ иI: а) гушылэпкъэу лъэпсэпэ ыкIи детерминантнэ лъэпсахэ зыкIыгъур; б) гушылэпкъэу детерминант лъэпсахэ зымыгъусэр; в) гушылэпкъэу детерминант лъэпсахэ зыкIыгъоу, ау класс показатель зымылэр [4: 25].

Шлэныгъэлэжъым иIофшIагъэ цIэ гушылэпкъхэм афэгъэхьыгъ нахь мышлэми (IофшIагъэм глагол гушылэпкъэу кызызехифрэр пшIым нахьыбэп), ушэтынэу ышIыгъэхэм, екIоллакIэу кыыхирэм шIогъэшхо яI.

Глагол гушылэгъэпсыным фэгъэхьыгъ Бырсыр Батырбый имонографиеу «Структура и история глагольных основ в адыгских языках» зыфилорэр. IофшIагъэр Iахьыщэу зэхэт: «Глагол гушылэпкъ кызырэрыкIохэр», «Глагол композитхэр ыкIи ахэм ягъэпсыкI», «Глагол редуплициер» [5].

Абрэдж Ачэрдан иIофшIагъэу «О связях сложных слов и словосочетаний в адыгейском языке» зыфилорэр гушылэ зэ-

хэлъым фэгъэхьыгъ. Авторым гущылэ зэхэлъым икъэгъэнэфэн орфографием репы: зэпытэу тхыгъэ гущылэхэр зэхэлъхэу, зэпымытэу тхыгъэхэр гущылэзэгъусэхэу елъытэ. Гущылэм пае, зэгъапшэх: *мэфэк-Имаф* зыплоклэ, хагъэунэфыклрэ мафэм ыцлэ къеклы, ар гущылэ зэхэлъ, ау *мэфэк/Имаф* плоу зыптхклэ, гущылэ пэпчъ мэхьанэ гъэнэфагъэ ил, ар гущылэзэгъус ыкли имэхьанэ «мафэу мэфэклыр ары». Ащ фэд къыклэлъыклорэ занэхэри: *адыгэпалу* «хъульфыгъэ хъурышъо палу» (цлэ гъэнэфагъ) - зущылэ зэхэлъ; *адыгэ палу* зыфило-рэр гущылэзэгъус, ащ имэхьанэ «адыгэхэм зыщальэрэ палу». Мы гущылэзэгъусэр мыщ фэдэ гущылэхуыгъэм хэт: «Дышъэ-палори, плынэри адыгэ палох». Къэлогъэн фаер мы лофыгъом епхыгъэ упчлэхэр адыгэ бзэшлэныгъэм джыри зэрэщызэхэмы-фыгъэхэр ары [6: 166-175].

Голландием щыщ бзэшлэныгъэлэжъэу А.Койперс ллофшлагъэм ащыщхэр адыгэ гущылэгъэпсыным фэгъэхьыгъэх. Статъяу проточеркесскэ фонологием ехьылагъэм, Н.Ф.Яковлевым игущылалъэ къызфигъэфедзэ, авторым къэбэртэе зы лэпсэ гущылэ шьитлурэ тлоклырэ ацлэ къырилуагъ. Нэмыкл ллофшлагъэхэм А.Койперс къэбэртэябзэм иморфемикэ къыщытегущылагъ. Хэгъэунэфыкыгъэн фаер мы шлэныгъэлэжъым къытхыгъэхэм хэукъоныгъэхэр зэрахэтыр ары [7: 95].

Адыгабзэхэм - адыгабзэмрэ къэбэртэябзэмрэ - гущылэхэр гъэпсыгъэ зэрэщыхурэ шыклэхэр художественнэ текстхэм къахэхыгъэ шысэхэмклэ къыщегъзнафэ Къунэ М.Д. истатъяу «Кабардинизмы в исторических произведениях Т.Керашева» зыфило-рэм [8:180].

Адыгэ гущылэгъэпсынымрэ гущылэзэхъоклынымрэ анахь хэгъэушъхьафыкыгъэу къызэхэзыфыгъэр Къумэхэ Мухьадин. Ащ тэрэзэу зэрэхигъэунэфыкы-рэмклэ, бзэ пэпчъ икъэтхыхьанклэ гущылэгъэпсыным члыплэу ыубытырэр зэфэдэ зэпытэнуэ щытэп. Зы бзэхэм гущылэгъэпсыныр грамматикэм нахь пытэу ащепхыгъ, нэмыклхэм бзэм ифэшъхьаф-

рэ лахьэхэм нахь шахэгъэушъхьафыкыгъ. Гущылэм пае, «инджылызыбзэм гущылэгъэпсын шыклэхэм ащыщэу анахь игъэклотыгъэу шагъэфедэрэр мыаффиксальнэ гущылэгъэпсыныр (конверсиер) ары, урысыбзэм - аффикс гущылэгъэпсыныр, абхъаз-адыгабзэхэм - гущылэзэхэхань ары. Арышъ, хэткли нафэ, мы бзэхэм гущылэгъэпсыныр грамматикэми, лексикэми зэрэщяпхыгъэ шыклэр зэфэшъхьа-фых» [9: 11].

Адыгабзэхэм ягущылэгъэпс лэпкъ шъхьалэхэу гущылэзэхэханьымрэ гущылэпкъ-зэхэханьымрэ афэдэхэр, Къумэхэ Мухьадинэ зэритхырэмклэ, шъошэгъэпс категориехэм ямыпхыгъэу къызэхэпфынхэ плъэклыщтэп. Джащ фэдэу гущылэгъэпсыныр морфологием къыщы-тыгъэныр нахь тэрэзэу авторым елъытэ. Арымырмэ, гущылэгъэпсыныр морфологием къыхэхыгъэ хъумэ, зэмыхьоклрэ бзэ гущылэхэу наречиём, зэпххэм, гущылэгъусэхэм, междометиехэм афэдэхэм уакъытегущылэн плъэклыщтэп. Пчъэгъацлэхэмрэ цлэпапклэхэмрэ уакъытегущылэ зыхьуклэ, зы грамматикэ категорие закъу - категориеу падеж зэхъоклыныр ары нылэп къызэхэпфынэу хурэр.

Етлани сьд фэдизэу гущылэгъэпсынымрэ шъошэгъэпсынымрэ пытэу зэпхыгъэхэми, итлур зэфэшъхьафых. Анахьэу ар къызщынафэрэр цлэ ыкли глагол гущылэпкъхэу морфологическэу зэгобгъэушъхьафыкыныэу щымытхэм якъызэхэпфын. Гущылэм пае, зэгъапшэх: *пхъашлэ* (пхъэм дэлажьэрэр) ыкли *пхъэшлэн* (пхъэм дэлажъэн). Арышъ, М.А.Къумахэм нахь тэрэзэу ылыгъэрэр шъошэгъэпсыныр морфологиём изы лахьэу плытэныр ары. Ахэмэ язэклэлъыкыуакли мыщ фэдэ хабзэ хэльын фае: морфологиём иапэрэ лахьэ гущылэпкъхэмрэ гущылэхэмрэ гъэпсыгъэ зэрэхьухэрэр къыщызэхэпфыщт, ятлонэрэ лахьэм гущылэм ишъуашэхэр зэрэгъэпсыгъэхэр къыклэлъыбгъэклощт.

Гущылэхэр къызтеклыгъэхэм якъэгъэнэфэн ллофышхо дишлагъ Щагъыр Аминэ. «Этимологический словарь адыгских (чер-

кесских) языков» зыфилорэм адыгэ гуцылэлэзэ лъэпсэжхэм морфемэхэр кьахэгъэщыгъэнхэмкIэ, гуцылэу адыгабзэхэм ахэклодыкIыгъэхэр зыпкь игъэуцожыгъэнхэмкIэ, абхъазыбзэмрэ адыгабзэмрэ ямэкъэзэтефэхэр кьэгъэлъэгъогъэнхэмкIэ макIэп Iофэу щызэшIуихыгъэр [10].

ШIэныгъэлэжэу Урыс Хь.Ш. IофшIагъэу «Морфемика адыгских языков» зыфилорэм морфемикэмрэ гуцылэгъэпсынырэ щызэтырифхэрэп. Адыгэ ыкли кьэбэртэе гуцылэхэм яморфемнэ зэхэфын ипринципхэм якъэгъэлъэгъон даклоу гуцылэгъэпс лъэпсахэхэм кьатекIыгъэ гуцылэпкьхэм зэряпхыгъэ лексикэграмматикэ лъэныкьохэр кьыхегъэщых, бзэ гуцылэу ахэр зэхылаагъэхэр кьегъэнафэх [11].

Гуцылэгъэпсын, е дериватологии (*derivatum* лат. - «*кьатекIыгъэр*») зыфилорэр бзэшIэныгъэм иIахъэу кьатекIыгъэ гуцылэхэм ягъэпсыкIэрэ ямэхъанрэ, ахэр гъэпсыгъэ зэрэхъурэ шыкIэхэр зэзгъашIэрэр ары. *Гуцылэгъэпсын* терминим мэхъанитIу кьырагъэкIы: а) гуцылакIэхэр бзэм гъэпсыгъэ зэрэщыхъурэ процессыр кьырагъэлъагъо; б) бзэшIэныгъэм иIахъэу гуцылэхэм ягъэпсын кьыкIурэ процессыр зэзгъашIэрэр кьарагъэнафэ.

Адыгабзэм кьатекIыгъэ гуцылэхэм ягъэпсыкIэ икьэгъэнэфэн тIоуцугъоу зэтырафыжы: морфемнэ зэхэфыныр ыкли гуцылэгъэпсын зэхэфыныр. Морфемнэ зэхэфыныр зыфэгъэхьыгъэр гуцылэр зэрэзэхэт морфемэхэр кьыхэгъэщыгъэнхэр ары. Ау кьатекIыгъэ гуцылэхэм якъызэхэфын морфемнэ зэхэфын закъомкIэ уекIолIэныр икъурэп, сыда тIомэ гуцылэхэм ягъэпсын кьыкIурэ гъогур ащ кьыгъэлъагъорэп. Ащ фэмыдэу гуцылэгъэпсын зэхэфыныр зыфэгъэхьыгъэр гуцылэхэр кьызхэкIыгъэхэр, ахэмэ кьакIугъэ тарихъ гъогур, яшъуашэхэр, ямэхъанхэр кьэгъэлъэгъогъэнхэр ары.

Гуцылэгъэпсыным пшъэрылэу иIэр кьатекIыгъэ гуцылэхэм яшъуашэхэр, ямэхъанхэр зыфэдэхэр, ягъэпсыкIэнэшанэхэр кьызэхифынхэр ары. *Кьа-*

текIыгъэ гуцыл зыфалохэрэр гуцылэхэу зимэхъанхэмрэ зимэкъэ шъуашэхэмрэ ялэпсэгъу гуцылэхэм ямэхъанхэмрэ ямэкъэ шъуашэхэмрэ кьатекIыгъэхэр ары. Гуцылэм пае: *унэ - унэихо - унашъхъэ - унэшI*; *клон - кьэклон - дэклон - кьыкIэлъыклон - фэклон*.

КьатекIыгъэ гуцылэхэм анахъ кьахэщрэ нэшанэу яIэр ахэр кьызтекIыгъэ гуцылэхэм мэхъанкIэ зэряпхыгъэхэр ары. Арышъ, гуцылэгъэпсыныр кьэзгъэунэфрэ ыкли кьыгъэунэфрэ гуцылэхэу зэфыщытых.

Кьэзгъэунэфрэ (мотивирующее) гуцыл зыфалорэр шъуашэмкли, мэхъанымкли апэрэу, лъапсэу щытыр ары. Кьэзгъэунэфыгъэ (мотивированное) гуцылэр - шъуашэмкли, мэхъанымкли ятIонэрэу, лъапсэм кьытекIыгъэр ары. Зэгъапшэх: *еджэн* ыкли *еджакло*; *тхэн* ыкли *тхакло*; *шъо* ыкли *шъончъэ*, *клон* ыкли *кьэклон* [1: 128].

Адыгабзэм морфемикэм агощрэ ыкли амыгощрэ гуцылэхэр арымэ щызэпагъэуцухэрэр, гуцылэгъэпсыным кьатекIыгъэ ыкли кьатемыкIыгъэ гуцылэхэр ары щызэтырафхэрэр.

КьатекIыгъэ гуцылэхэр, А.А.Шъаукъом зэрэхигъэунэфыкIэу, нэшэнэ гъэнэфагъэ-хэмкIэ кьыхагъэщых:

1. Гуцылэгъэпсыныр икьоу бгощыжын плъэкIынэу гъэпсыгъэ: лъэпсэ морфемэр кьэнэжъзэ аффикс зэфэшъхьафхэмкIэ гъэпсыгъэ, гуцылэм пае: *тхэн - кьэтхэн - дэтхэн - тхакло - тхакIэ*.

2. КьатекIыгъэ гуцылэм анахъ нэшэнэ шъхьалэу кьыхагъэщрэр гуцылэгъэпс кьэгъэнэфагъэр (мотивированность) ары. ЫпшъэкIэ кьызэрэтIуагъэу, кьатекIыгъэ гуцылэм имэхъани, ишъуаши нэмыкI гуцылэм ылъапсэ тетэу гъэпсыгъэ.

3. КьатекIыгъэ гуцылэр тIоу зэхэт: лъапсэмрэ аффиксымрэ. Гуцылэу *кьэ-кIуагъэхэр* зыфилорэр тштэу морфемнэ анализ тшIымэ, морфемитф кьыхэдгъэщыцт (*кьэ-кIуа-гъэ-хэр*), ау гуцылэгъэпсынымкIэ тыкьекIуалIэмэ IахытIу кьыхэдгъэщрэр: лъапсэмрэ аффиксхэмрэ

(кьэ-кIуа-гьэхэр). Мыр морфологиемрэ гушылэгъэпсынымрэ зэрээтэкIрэ анахь нэшэнэ шьхьалэу цыт.

Зигугъу тшIын фаеу цыгтыр джыри КIурашынэ К.Хь. истагыу «К вопросу о словообразовании и отношении его к морфологии» зыфилорэр ары. Мы IофшIагъэм авторым гушылэгъэпсыныр морфологием щыщэу кьэбгъэлъэгъоныр мытэрээу шы хегъэунэфыкIы. ШIэныгъэлэжым грамматикэ мэхьаныр гушылэгъэпс амалхэмкIэ кьэIуагъэ зэрэхурэр кьегъэнафэ. Грамматикэ гушылэгъэпсыныр ащ IахьитIоу его-

щы: а) зы бзэ гушылэ горэм фэгъэхьыгъэ гушылэгъэпсыныр; б) лексемэр зы бзэ гушылэм хэкIэу нэмыкI бзэ гушылэ купым зэрэхахьэрэр ары [12: 39-54].

Зигугъу кьэтшIыгъэр зэкIэ кIэ-кIэу зэфэтхьысыжымэ, кьэIогъэн фае: адыгабзэм игушылэгъэпсын упчIэхэр шьхьафэу хэыгъэу кьызэхафыным адыгэ бзэшIэныгъэ-лэжьхэр джыри фежьэгъэ дэдэхэп, научнэ грамматикэхэм гушылэгъэпсыным ехьылIэгъэ Iофыгъохэм ащыщхэр кьыщагъэлъэгъуагъэхэ нахь, ащ чIыплэ шьхьаф ащиубытыгъэп.

Примечания:

1. Шьаукъо А.А. Джырэ адыгабз. Мыекъуапэ, 2009. Н. 388.
2. Яковлев Н.Ф., Ашхамаф Д.А. Грамматика адыгейского литературного языка. М.; Л., 1941. 464 с.
3. Рогава Г.В., Керашева З.И. Грамматика адыгейского языка. Краснодар; Майкоп, 1966. 462 с.
4. Рогава Г.В. К вопросу о структуре именных основ и категориях грамматических классов в адыгейских (черкесских) языках. Тбилиси, 1956. 86 с.
5. Берсиров Б.М. Структура и история глагольных основ в адыгских языках. Майкоп, 2001. 236 с.
6. Абрегов А.Н. О связях сложных слов и словосочетаний в адыгейском языке // Ученые записки АНИИ. Т. 19. Майкоп, 1974. С. 166-175.
7. Kuipers A.H. A Dictionary of Proto-Circassian Roots (Sisso). Netherlandes, 1975.
8. Кунова М.Д. Цветообозначающие прилагательные и их функции в романе Т. Керашева «Одинокий всадник» // Вестник Адыгейского государственного университета. 2006. Вып. 3. С. 182-184.
9. Кумахов М.А. Морфология адыгских языков. Нальчик, 1964. 272 с.
10. Шагиров А.К. Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков: в 2 т. М.: Наука, 1977. Т. 1. 290 с.; Т. 2. 224 с.
11. Урусов Х.Ш. Морфемика адыгских языков. Нальчик: Эльбрус, 1980. 402 с.
12. Курашинов К.Х. К вопросу о словообразовании и отношении его к морфологии // Лексика и словообразование в адыгейском языке. Майкоп, 1987.

References:

1. Шьаукъо А.А. Джырэ адыгабз. Мыекъуапэ, 2009. Н. 388.
2. Yakovlev N.F., Ashkhamaf D.A. Grammar of the Adyghe literary language. M.; L., 1941. 464 pp.
3. Rogava G.V., Kerasheva Z.I. Grammar of the Adyghe language. Krasnodar; Maikop, 1966. 462 pp.
4. Rogava G.V. On the structure of nominal stems and grammatical categories of classes in Adyghe (Circassian) languages. Tbilisi, 1956. 86 pp.
5. Bersirov B.M. The structure and history of verbal stems in Adyghe languages. Maikop,

2001. 236 pp.
6. Abregov A.N. On the relationship of compound words and word-combinations in the Adyghe language // ANII proceedings. V. 19. Maikop, 1974, P. 166-175.
 7. Kuipers A.H. A Dictionary of Proto-Circassian Roots (Sisso). Netherlands, 1975.
 8. Kunova M.D. Adjectives, designating colour, and their functions in T.Kerashev's novel «A Lonely Rider» // Bulletin of Adyghe State University. 2006. Iss. 3, P. 182-184.
 9. Kumakhov M.A. Morphology of Adyghe languages. Nalchik, 1964. 272 pp.
 10. Shagirov A.K. Etymological dictionary of Adyghe (Circassian) languages: in 2 v. M.: Nauka, 1977. V. 1. 290 pp.; V. 2. 224 pp.
 11. Urusov Kh.Sh. Morphemics of Adyghe languages. Nalchik: Elbrus, 1980. 402 pp.
 12. Kurashinov K.Kh. On the problem of word formation and its relation to morphology // Vocabulary and word formation in the Adyghe language. Maikop, 1987.